

»IZHODIŠČE JE BESEDILO« – O BESEDILIH IN ŽANRIH PRI POUKU SLOVENŠČINE¹

Izhodiščna teza prispevka je, da je kakovostno izbrano besedilo hkrati primerno za obravnavo kontekstnih in besedilnih oziroma diskurzivnih tem ali učnih ciljev ter tudi za obravnavo določenih tem oziroma učnih ciljev s področja jezikovnega sistema in slovarja (oblikoslovne, skladenjske in leksikalne teme), toda le, če so te jezikovnosistemske teme hkrati značilne prvine izbranega izhodiščnega besedila. To pomeni, da ni vsako besedilo enako ustrezno za obravnavo katerekoli jezikovnosistemske teme ali učnega cilja jezikovnega pouka. Na osnovi tega izhodišča za delo pri jezikovnem pouku prispevek predstavlja zasnovo tem *Sporazumevanje*, *Besedilo* in *Besedilne vrste* ter njihove skupine ciljev v učnih načrtih za slovenščino v osnovni šoli od drugega vzgojno-izobraževalnega obdobja dalje ter na gimnazijskem programu. Kot pojasnilo so dodana teoretična ozadja, ki so osnova za nekoliko spremenjen komunikacijsko-pragmatični, semantični in strukturno-slovnični pogled na delo z besedilom. Prispevek prinaša še prikaz primerov predlaganega dela z besedili oziroma žanri.

Ključne besede: slovenščina, učni načrt, slovnica, besedila, žanri

"The Starting Point is the Text" – On Texts and Genres in Slovenian Language Classes

The initial thesis of the paper is that a high-quality selected text is at the same time suitable for addressing contextual and textual or discourse themes or learning goals, and also for addressing certain themes or learning goals in the area of a language system and vocabulary (morphological, syntactic and lexical themes), but only if these linguistic themes are at the same time characteristic features of the selected source text. This means that not every text is equally suitable for addressing any linguistic theme or learning goal of language classes. Based on this starting point for language classes, the paper presents the concept of the themes *Communication*, *Text* and *Genres* and their groups of goals in the Slovenian curricula in primary school from the second educational period onwards and in the high

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine* – vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga iz državnega proračuna sofinancira ARIS.

school curriculum. The theoretical background is added as a clarification, which is the basis for a slightly modified communicative-pragmatic, semantic and structural-grammatical view of working with text. The paper also provides examples of proposed work with texts and genres.

Keywords: Slovenian language, curriculum, grammar, texts, genres

1 Uvod

Prenova učnih načrtov za vsa učna področja na celotni izobraževalni vertikali (izvzet je fakultetni nivo) zahteva tehten premislek o opredelitvi posameznih predmetov, njegovih temah, skupinah ciljev, ciljev in premislek o standardih za vsak posamezni predmet, za povezavo med predmeti, premislek o skupnih ciljnih in njihovem umeščanju med cilje posameznega predmeta; vse to ne le ob sledenju sodobnim teoretičnim spoznanjem posameznega predmetnega področja in sledenju kakovostnim didaktičnim ter praktičnim pristopom, ampak tudi ob odzivanju na potrebe trenutnega okolja (potrebe posameznika,² skupnosti in glede na razpoložljivo informacijsko in drugo tehnologijo), pričakovan pa je tudi določen vpogled v prihodnost. V tem kontekstu je namen prispevka predstaviti zasnovo za celosten, poglobljen in sistematičen pristop k obravnavi besedil ter besedilnih skupin v učnem procesu. Prispevek zato navaja skupine ciljev in nekatere cilje za teme *Sporazumevanje*, *Besedilo* in *Besedilne vrste* ter hkrati pojasnjuje teoretična ozadja, ki se nanašajo na te teme v razmerju do drugih tem jezikovnega pouka (*Slovenski jezik v prostoru in družbi skozi čas*, *Jezikovni sistem in njegova vloga*, *Pravopis in pravorečje*, *Slovenščina v digitalni dobi*) od drugega vzgojno-izobraževalnega obdobja (v nadaljevanju VIO) dalje.

Splošna izhodišča za obravnavo tem *Sporazumevanje*, *Besedilo* in *Besedilne vrste* so: a) bralna pismenost se razvija ob branju in ob usvajanju vseh predvidenih tem v učnem načrtu za slovenščino in v učnih načrtih drugih učnih predmetov, b) čas obravnavanja tem s področji načinov vezanja besedilnih enot se povezuje s časom obravnavanja teh tem jezikovnega sistema, c) skupina ciljev *Besedilo* se povezuje s temami skupine ciljev *Sporazumevanje*, č) osnovne teme sporazumevanja se postopoma usvojijo v 2. in 3. VIO ter v 1. in 2. letniku gimnazije kot podlaga za tvorjenje in branje različnih (večkodnih) besedil.

Razume se, da jezik ni le sredstvo sporazumevanja, temveč v prvi vrsti odraz posameznikovega čustvovanja, mišljenja, vrednotenja in delovanja v skupnosti, da delo poteka ob avtentičnih besedilih različnih besedilnih skupin (lahko tudi ob (delnem) korpusnem pristopu). Splošni cilj je, da učeči se ob obravnavi besedil pridobiva ključne sestavine kakovostne splošne izobrazbe in znanje, ki predstavlja trdno osnovo za aktivno in vseživljenjsko učenje (Rojc in Slivar 2022: 3), spoznava družbene in kulturne vidike, ki vplivajo na tvorjenje in razumevanje besedila znotraj konkretnega komunikacijskega dogodka, kar mu omogoča splošno

² V prispevku rabljena slovnična oblika za moški spol se nanaša na vse spole.

razgledanost in odprtost duha, oblikovanje spoštljivega, strpnega in kritičnega odnosa do prepričanj in kultur, prepoznavanje problemov ter njihovo ustvarjalno reševanje.

2 Skupine ciljev k temi *Sporazumevanje*

Tema *Sporazumevanje* naj bi imela naslednje skupine ciljev a) *sporazumevanje*, b) *sporazumevalna načela in strategije* in c) *jezik*.

2.1 Znotraj prve skupine ciljev naj bi učeči se glede na obdobje oziroma izobraževalno raven opazovali, usvajali, presojali vlogo, pomen in součinkovanje znakov in vseh drugih sporazumevalnih dejavnikov pri tvorbi (pisanje in govorjenje) in pri razumevanju (branje ter poslušanje) besedila ter tako razvijali sporazumevalno in metajezikovno zmožnost. V to skupino ciljev sodijo cilji: a) udeleženci sporazumevanja: avtor (tvorec), naslovnik, soudeleženec (sogovorec), b) sporazumevalne okoliščine: kraj, čas nastanka ali objave besedila, c) avtorjev namen: vplivajnske (ilokucije) besedilne vloge, č) družbena vloga udeležencev sporazumevanja, s tem povezana institucionalno dana (ne)moč udeleženca, d) prenosnik: pisni, slušni, tipni, vonjalni, okušalni, e) kod: znakovni sistemi (beseda, slika, gib, pogled, mimika, slikovno), f) materialnost/medij: klasični in elektronski (tudi digitalni mediji), g) dejavnosti tvorjenja in sprejemanja besedila: govorjenje, poslušanje, branje/gledanje, pisanje, in h) aktivna vloga naslovnika pri razumevanju – poslušanju, branju besedila (povezava s književnostjo).

K a). Znotraj te skupine ciljev je z namenom povezovanja pouka jezika in književnosti ter z namenom razbremenitve učečih se glede števila strokovnih izrazov namesto dosedanjega *sporočevalec* oziroma *tvorec* predlagan izraz *avtor*. S tem se sicer zanemari razlikovanje med tvorcem, ki ubesedi besedilo, in sporočevalcem, ki že ubesedeno sporoči dalje, a tovrstno razlikovanje, ki je posledica tudi dejstva, da je sporazumevanje nenehno in da je neko besedilo (npr. razpis delovnega mesta, odobritev teme magistrskega dela) lahko le eno od besedil v nizu besedil za uresničitev določenega cilja (npr. dobiti zaposlitev, zagovor magistrskega dela), na osnovno- in srednješolski ravni edukacije zadostuje.

K č). Poleg poimenovanj avtor in naslovnik oz. bralec, poslušalec je za družbeno vlogo avtorja smiselna uporaba poimenovanj družbenih vlog, npr. knjižničar, ravnatelj, učenec, zdravnik. S tem poimenovanjem se opisuje tudi družbeni kontekst tvorjenja oziroma razumevanja besedila.

K d). Dejstvo, da so vsa besedila multimodalna (van Leeuwen in Kress 1995: 25), je sprejeto in vsaj deloma vpeljana v učni proces preko gradnikov bralne pismenosti, zlasti preko 3. gradnika razumevanje koncepta bralnega gradiva (Harmitija in Batič 2020: 87). Na pomen vključevanja vizualne slovnice in učenja branja večkodnih besedil pa je že večkrat opozorila in s primeri tovrstnega branja

ponazorila tudi S. Starc (2015, 2023). Upošteva je navedeno, je med cilji navedenih pet prenosnikov za vsako od petih čutil (pisni, slušni, tipni, vonjalni, okušalni) za sprejemanje informacij. Omenjeni gradnik zajema monomodalno pismenost in njen prehod v multimodalno pismenost, ki od bralca zahteva sestavljanje več kodov komuniciranja s ciljem povezovanja pomena vseh kodov v nerazdružljivo celoto. Eden od štirih temeljnih elementov tega gradnika je celostno branje multimodalnih besedil. Razumevanje smisla (multimodalnega) besedila je dinamično, odprto za interpretacije, a tudi kompleksno.

K h). Odprtost besedila za interpretacije je posledica že tega, da so v besedilu narejene izbire na ravni jezikovnega znaka in drugih znakov individualne, a z družbenimi konvencijami pogojene odločitve, zato velja, da ima vsako besedilo za naslovnika individualno sporočilo.

2.2 Znotraj skupine ciljev *sporazumevalna načela in strategije* je predvideno, da učeči se opazuje, usvoji in razume pomen vljudnosti, dobronamernosti, spoštljivosti in strpnosti pri sporazumevanju. Spoznava in razlikuje med posrednim in neposrednim izražanjem avtorjevega namena, konkretno rabo odločevalnega vprašanja po zmožnosti kot ustaljene in splošno sprejete vljudnostne strategije za izražanje zahtev. Spozna in uporabi maksime sodelovalnega načela ter tako razvija sporazumevalno in metajezikovno zmožnost. S tem tudi ta skupina ciljev omogoča preverjanje doseganja standardov, omogoča pa tudi povezovanje s poukom književnosti (primer 1).

Primer 1:

Ove nekaj zagodrnja. Nerač pusti vrata odprta.

»Za to se mi pa res ni treba zahvaljevati.«

»O ja, pa je bilo res lepo od vas,« ugovarja.

»Ne, hočem reči, to ni nekaj takega, za kar bi se mi morali zahvaljevati, ker bi moral vsak odrasel moški znati sam voziti prikolico ritensko,« odvrne in z nekam omalovažujočim pogledom ošine Dolgina, ki ga pogleda, kot da ne bi bil prepričan, ali je to žalitev ali ne. Ove sklene, da mu ne bo pomagal iz te negotovosti. Odmakne se in skuša znova zapreti vrata.

»Meni je ime Parvaneh!« reče ona in stopi z nogo čez prag.

Ove se ji zastrmi v stopalo, nato v obraz, ki se ga drži.

Kot da mu ne bi hotelo v glavo, kaj je pravkar storila.

»Jaz pa sem Patrick!« reče Dolgin.

Ne Ove ne Parvaneh se ne zmenita zanj.

»Ste vedno tako neprijazni?« se z iskreno radovednostjo pozanima Parvaneh.

Ove je videti užaljen.

»Figo sem neprijazen.«

»No ja, majčkeno pa ste.«

»Ne, pa nisem!«

»Ne ne ne, vsaka vaša beseda je kot božajoča roka, res,« odvrne ona, in sicer tako, da ima Ove občutek, kot da ne misli resno. (Backman 2015: 75.)

V odlomku, vzetem iz romana F. Backmana *Mož z imenom Ove*, lahko opazimo, da se znotrajbesedilni udeleženci šele spoznavajo, da je udeleženec Ove pomagal soudeležencema, a za to dejanje ni pričakoval zahvale – bralec lahko to razume kot izraz skromnosti. Namesto tega je Ove izrecno in neposredno ubesedil svoje prepričanje, o katerem ne dopušča dvoma. Patricku se to ni zdelo vljudno, strpno in prijazno, zato je pri Oveju iskal nejezikovne znake, ki bi mu pomagali razrešiti dvom o Ovejevi nameri.³ Ove ob tem ni pokazal sočutja, naklonjenosti, razumevanja niti soglasja, tj. ni upošteval vljudnosti. Čustva je pokazal, ko ga je Parvaneh izrecno vprašala, ali je neprijazen. Na to, da je s tem Oveju morda želela le dati priložnost, da ta pove kaj več o razlogih za svoje ravnanje, lahko sklepamo iz njenega ironičnega odziva (izkoriščanje maksime kakovosti) o besedah, ki so kot božajoča roka.⁴

Primer poleg ponazoritve možne obravnave sporazumevalnih načel in strategij ter povezovanja pouka jezika in književnosti (v tem primeru popularne literature) predstavlja priložnost za razpravo o nasilju v komunikaciji (skupni cilj),⁵ odnosih nasploh idr.

Slika 1: Znak za pogoj PCT za vstop/storitev, vir: <https://www.nalepke.net> (dostop 31. 7. 2024)

2.3 S tretjo skupino ciljev učeči se a) spoznava in uporablja besedo kot znak za prenos smisla sporočila, b) spoznava dvodelnost znaka in njegovo tvorbo v sporazumevanju (slika 1) ter c) spoznava in uporablja nejezikovne znake pri tvorjenju in razumevanju (večkodnega) besedila. Z razumevanjem miselnega procesa usvajanja pomena znaka učeči se lažje razumejo procese, ki ob poslušanju in branju vodijo do razumevanja smisla besedila. Spoznajo praktično in predstavitevno vrednost (jezikovnega) znaka, razumejo, da avtor z njim nadoomešča, predstavlja in kaže na izbrani del pojavnosti.

³ Dinamiko emocionalnega in miselnega dogajanja udeležencev razkriva vsevedni tretjeosebni pripovedovalec.

⁴ Najverjetneje metafora za toplino, naklonjenost in razumevanje oziroma izkoriščanje maksime kakovost.

⁵ V. Mikolič (2020: 327–331) je izdelala učni model TILKA za poučevanje medkulturnosti prek jezika in književnosti za preseganje konfliktov.

Slika 1 prikazuje postopek usvajanja pomena oziroma koncepta, ki ga nosi podoba znaka. Znak je za ponazoritev izbran zato, ker je spomin na usvajanje njegovega pomena verjetno še živ in se ga zavedamo.

3 Skupine ciljev k temi *Besedilo*

Temo *Besedilo* sestavljata dve skupini ciljev: a) besedilo in b) tvorjenje in branje, poslušanje in gledanje – razumevanje (večkodnega) besedila.

3.1 Znotraj prve skupine ciljev učeči se spoznava, razume in tvori besedilo kot pojav, ki nastaja med (jezikovno)komunikacijsko interakcijo, kot dinamično, spreminjajočo⁶ se pomensko enoto, torej kot uresničitev pomena v jeziku glede na kontekst, ter kot enota, ki sega čez rob stavka. Z besedilom se v komunikacijskem procesu udejanja smisel in se uresničujejo različni kodi, s katerimi je ta smisel preko različnih prenosnikov in v različnih materialnih oblikah posredovan naslovniku. Učeči se pri tvorjenju in razumevanju besedila spoznava izhodiščni, temeljni besedilni vzorec oziroma mentalno shemo. Ta vzorec je oblikovan po sistemu težava – rešitev in je kot vzorec znanja shranjen, stereotipno organiziran in dosegljiv glede na komunikacijske izkušnje udeleženca komunikacijskega stika. Je rezultat abstrahiranja besedilnih prvin podobnih besedil. Obstoj besedilnega vzorca opravičuje dejstvo, da tako tvorec pri tvorjenju kot naslovnik pri interpretiranju sklepa, da bo podobne lastnosti, ki jih ima besedilni vzorec, imelo neko konkretno besedilo. Posamezne sestavine in s tem tudi faze besedilnega vzorca so: 1. situacija (avtor besedila prikaže, kaj je o temi že znanega in kje se kaže problem), 2. izpostavitev težave, 3. postopek reševanja težave, 4. rešitev, 5. vrednotenje rešitve (če situacija to dopušča).

3.2 Znotraj druge skupine ciljev se obravnavajo vsebine, ki se nanašajo na koherenco, kohezijo in koneksijo besedila. To so vsebine besedilne in tudi vizualne slovnice. Predvideni cilji so a) tematika, tema,⁷ pomen in smisel (koherenca), b) izbira besedišča in slovničnih sredstev glede na namen (prenosnik: slušni, vidni, tipni; slog: uradni, subjektivni, objektivni), c) tvorjenje in razbiranje pomena jezikovnih in večkodnih besedil (pomen kot enota treh pomenskih ravnin in branje kot presojanje in opomenjanje okoliščin, (so)besedila, vključevanje inference), č) prepoznavanje nanašalnice in sonanašalnice in d) načini vezanja besedilnih

⁶ Razumevanje vsebine in sporočila konkretnega besedila je odvisno od konteksta, to je tudi od naslovnikovih izkušenj, torej znanja in pogleda na svet. Ker vsak naslovnik te vnaša v razumevanje besedila, lahko dva bralca isto besedilo razumeta različno, npr. SMS-sporočilo: »Sem konec.« lahko pomeni a) 'končal sem z dejavnostjo, ki sem jo opravljal', b) v pomenu poziva 'pridi pome', c) 'sem popolnoma na tleh, čustveno in psihično uničen', č) 'sem utrujen' itd. Z navedenim skušam ponazoriti, zakaj je besedilo spreminjajoča se pomenska enota.

⁷ Tudi pri razumevanju izrazov *tematika* in *tema* se jezikovni pouk prekriva s književnim. Izraz *tematika* se nanaša na snov/vsebino, o kateri je besedilo, npr. ljubezen, ljubosumje, zdravje, odnosi; izraz *tema* pa na uresničitev določenega vidika konkretne tematike v besedilu, npr. prva ljubezen, neuresničena ljubezen, ljubezen do otroka, ljubezen do potovanja/knjig.

pomenskih enot (morfemsko, zaimensko in besedno vezanje, parafraziranje, elipsa, glagolski čas, členitev po aktualnosti, tipi tematsko-rematske členitve ter povezovalniki (konektorji);⁸ e) slogovni postopki (besedilni prototipi): opisovanje, pripovedovanje, argumentacija, razlaganje.

K e). Termin *besedilni prototip*⁹ je uveden za poimenovanje besedilnih suprastruktur ali slogovnih postopkov oziroma tematskih razvojev. Termina 1) *slogovni postopek* ali *slogovni ubeseditveni način* in 2) *tematski razvoj* sta se izkazala kot manj primerna. Termin *slog* je v nasprotju z besedilnim prototipom pomensko širši in se lahko nanaša na katerokoli slogovno prvino besedila, npr. na rabo metafore, ironije. 2) Termin *tematski razvoj* je pojmovno vezan na členitev po aktualnosti in na status informacije v besedilu kot znane ali nove; je torej prvina besedilnega prototipa, npr. pri opisovanju je tema zlasti tekoča ali izpeljana.

Besedilni prototip je konkretizacija izhodiščnega besedilnega vzorca, torej je to postopek reševanja izhodiščne avtorjeve težave, zaradi katere se je odločil tvoriti besedilo. Pri pouku obravnavamo npr. statično opisovanje (bitja, predmeta) in dinamično opisovanje (opisovanje postopka, navodila za uporabo, poročilo); pripovedovanje (o življenju osebe, o poklicnih načrtih, o zadnjih počitnicah ...), razlaganje (nastanka naravnih /strela/, družbenih /spolna diskriminacija, revščina/ pojavov, primerjanje, definiranje pojavov/pojmov) in argumentacijo (stališč, postopkov, odnosov ...).¹⁰

3.3 Zlasti za to skupino ciljev je ključno, da se čas obravnavanja teh tem poveže s časom obravnavanja tem jezikovnega sistema, kot so glagolski čas, glagolski naklon, zaimek, sopomenke, nadpomenke, števnik, pridevniki, členki. Le tako se jezikovni sistem osmisli. Posledica tega dejstva je temeljno didaktično priporočilo, da je tudi pri obravnavi tem jezikovnega sistema izhodišče za obravnavo besedilo. Toda ta trditev ne more pomeniti, da je za obravnavo kateregakoli jezikovnosistemskega pojva, kot so npr. raba sedanjika, poznavanje lastnosti pridevnika in razlikovanje pridevnika od samostalnika, primerno katerokoli besedilo, ne glede na žanr. Ta do določene mere vnaprej predvideva in določa možne oblikoslovne, skladijske in leksikalne prvine. Npr. avtor vesti za navajanje vira in za ubeseditven zanesljivosti tega vira uporabi zveze, npr. *kot po poročanju nemške tiskovne agencije*, in zvezo *po besedah (ime in priimek) naj bi*.

⁸ Cilji točk č in d se nanašajo na kohezijo in koneksijo.

⁹ O besedilnih prototipih je povzeto po T. Korošec in J. Dular (1990, 1991), W. Heinemann (2000b), Ch. Gansel in F. Jürgens (2007: 148–162) ter Žele in Krajnc Ivič (2020: 124–146).

¹⁰ Pomen izraza 'prevladujoči' besedilni prototip ne gre razumeti, da je to besedilni prototip, ki se pojavlja v večjem delu besedila, temveč kot besedilni prototip, ki ima dominantno vlogo pri ubeseditvenju teme in so mu drugi besedilni prototipi, npr. opisovanje, pripovedovanje, podrejeni. Pri argumentaciji sta pripovedovanje in opisovanje rabljena pri navajanju logično-pomenske kategorije, imenovane *podpora argumenta*; pri besedilnem prototipu pripovedovanju je opisovanje del t. i. opisne zgradbe pripovedi.

3.4 V nadaljevanju so trije primeri povezovanja kontekstnih, besedilnih in jezikovnosistemskih tem.¹¹

Primer 2:

KAKO NA TELEFONU IZKLOPIM NAKUPE V APLIKACIJAH?

1. Android

Na Android napravah ni mogoče izklopiti nakupov v aplikacijah, lahko pa si zagotoviš dodatno zaščito.

- Odpri Google Play oziroma Trgovino Play.
- Odpri »Nastavitve« (Settings).
- Pojdi na »Nadzor uporabnikov« (User Control).
- Izberi »Obvezno preverjanje pristnosti za nakupe« (Require Authentication for Purchases).
- Lahko izbereš tudi možnost »Preverjanje prstnega odtisa« (Fingerprint Authentication) za vse nakupe v Google Play v tvoji napravi.

2. iOS

- Odpri razdelek »Nastavitve« (Settings) in omogoči funkcijo »Čas zaslona« (Screen Time).
- Pritisni »Nadaljuj« (Continue) in nato izberi možnost »To je moj iPhone« (This is my iPhone).
- Izbrati moraš geslo.
- Klikni na možnost »Vsebina in omejitve zasebnosti« (Content and Privacy Restrictions) ter vnesi geslo. Nato aktiviraj to možnost.
- Izberi »iTunes in App Store nakupi« (iTunes and App Store Purchases).
- Izberi »Nakupi v aplikaciji« (In-App Purchases) in nastavi na »Ne dovoli« (Don't Allow).

Slika 2: Besedilo za dinamično opisovanje

Izbrano besedilo¹² je po zahtevnosti primerno za obravnavo v 3. VIO. Z njim je ponazorjeno povezovanje nekaterih prvin opisovanja kot besedilnega prototipa in raba velelnika (primeri so na sliki 2 podčrtani).¹³ Avtor naslovnika po korakih, tj. v kronološkem zaporedju, usmerja, katera dejanja naj opravi, da bo lahko uresničil svoj cilj, tj. v telefonu izklopil nakupe v aplikacijah. Tema je objektivno predstavljena z bistvenimi prepoznavnimi lastnostmi: v narekovajih so v slovenščini in angleščini navedene izbire, ki naj bi jih naslovník opravil. Avtor se je pri tvorjenju besedila držal maksime objektivnosti, merila informativnosti in maksime relevantnosti. Besedilo temo prikazuje konkretno, natančno in razumljivo.¹⁴ Navedeno v danem kontekstu omogoča prav raba velelnika.

¹¹ Zaradi obsega prispevka vse možnosti, ki jih posamezno besedilo ponuja, niso omenjene.

¹² Zahtevnejše besedilo, ki prav tako prikazuje povezanost dinamičnega opisovanja in rabo velelnika, je npr. besedilo *Zasebnost na družabnih omrežjih*.

¹³ Predlagano besedilo omogoča obravnavo še znotraj teme *Slovenščina v digitalni dobi*.

¹⁴ Prvine opisovanja so navedene po Korošec in Dular 1990, 1991 ter Heinemann 2000b.

Primer 3:

Horoskopu kot besedilni vrsti je po L. Kösterju (1998: 97) kljub sprejetosti in priljubljenosti v družbi pri učenju jezika namenjene le malo pozornosti. Horoskop ima ustaljeno in prepoznavno oblikovno, semantično zgradbo (Jesenšek 2000: 39) in zgradbo besedilnih enot, tj. po ena enota za vsako posamezno nebesno znamenje, sestavljena tako, da na kratko omeni stereotipno najpomembnejša področja človekovega življenja ali z besedilnega vidika tematske sklope, kot so ljubezen, služba in zdravje.

V horoskopu avtor z opisovanjem položajev planetov, zvezd in naravnih satelitov v ozvezdijih napoveduje verjetne dogodke in daje bralcem nasvete ali ukaze, kaj naj naredijo in česa ne, zato k njegovi ustaljeni oblikoslovni zgradbi sodi raba glagolov v velelnem naklonu (v odlomku označeni s poševnim tiskom). Z rabo velelnika v tem kontekstu, tj. javnem diskurzu, si avtor horoskopa jemlje moč, da naslovniku ukazuje, kar pa je z vidika vljudnosti, spoštljivost v neposrednem komunikacijskem stiku, npr. pri razgovoru z astrologom, nesprejemljivo. Po drugi strani so horoskopi mestoma lahko tudi pomensko nejasni in dvoumni, kar sodi k njihovi ustaljeni semantični zgradbi; v priloženem besedilu, npr. ne moremo z gotovostjo trditi, kaj pomeni »V ljubezenskem življenju boste februarja delovali zelo energično«.

Ustaljenost semantične zgradbe horoskopa se kaže v pogostih stalnih besednih zvez (*Venera v ribah*), ki lahko imajo prenesen pomen (*pustiti pečat, pisano na kožo*)¹⁵ ali gre za kolokacije (*nasproti spol*). V besedilu so te značilnosti označene s podčrtanim tiskom.

Dvojčka

V ljubezenskem življenju boste februarja delovali zelo energično. Imate idealno priložnost, da slišite pozitivne komentarje o svojem obnašanju, videzu ali celo dejanjih, saj boste z Venero v ribah pustili velik pečat. Ugaja vam čustvena naklonjenost in pozornost, ki jo dobivate od določene osebe. Pustite se ujeti in razširiti svoja obzorja. Čeprav med vama z določeno osebo še ni kemije, dopustite, da vas ta običje na prvem zmenku. Učenje pozno noč vam bo v marcu pisano na kožo, zato vam zabave ne bodo najbolj dišale. (*Revija Študent* 21/3, 2018: 40.)

Ob ustaljeni besedilni zgradbi horoskopa poleg že omenjenih besedilnih enot in tematskih področij lahko opazujemo tudi ohranjanje stereotipov o družbeni vlogi določenega spola, o družbeni vlogi oseb določenega poklica, statusa, npr. 'študirati' pomeni tudi 'udeleževati se zabav'. Zaradi tega je horoskop primerno besedilo tudi za razvijanje kritičnega branja kot večine uporabe različnih strategij za odkrivanje informacij in idej v besedilu.

¹⁵ O pomenu opazovanja frazeoloških enot v besedilu piše N. Ulčnik (2020: 290). Ulčnik pri tem ne razmišlja le o pragmatičnih oziroma sporočanjških frazemih, temveč ugotavlja, da je tudi zapletenost medfrazemskih pomenskih razmerij lahko vidna šele pri delu s konkretnimi besedili oziroma z uresničitvami konkretnih frazemov v besedilu.

Čprav je horoskop primer trivialne literature, predstavlja živo in aktualno jezikovno rabo. Z odločitvijo, da kdaj katero vsebino obravnavamo tudi ob horoskopu, lahko za obravnavo jezikovnih pojavov uporabimo besedilo, ki je učečim se lahko dodatna motivacija za delo, in ker jim je blizu, lažje razumejo delovanje jezikovnega ustroja.

Primer 4:

Govorni nastop, npr. nagovor ravnateljice osnovne šole ob začetku novega šolskega leta, zagovor obdolženca na sodišču, predavanje, je poimenovanje večjemu številu oseb namenjenih besedil, ki imajo skupni slušni prenosnik. V šolskem okolju se to poimenovanje nanaša na učenčev nastop, v katerem občinstvu, to je sošolcem in učitelju, govorno predstavi vnaprej pripravljeno besedilo o vnaprej dogovorjeni in izbrani temi.

Kot del priprave na govorni nastop je poleg glasoslovnih tem mogoče obravnavati tudi za govorjena besedila značilne skladenjske strukture. Lažje razumevanje govorjenega besedila omogočajo a) kratke, enostavčne povedi, ki nimajo zapleteno zloženih stavčnih členov (*kako velika je črna luknja* namesto *velikost črne luknje*), b) vezalno priredje (*Razlika teh dveh sil je plimska sila in deluje*) in c) prilastkov odvisnik (*vrsta astronomskih teles, ki jih sploh ne moremo videti*). Zadnja omogočata dodajanje ali nizanje novih informacij (slika 3). Navedene skladenjske prvine so značilne za opisovanje.¹⁶

```

# poleg tega pa tudi v dokumentarnih filmih pogosto nastopajo kot nekakšna pošasti ki žrejo vse povprek
# [dib]v resnici črna luknja ni nič nevarna če ostanemo dovolj daleč stran od nje
# gravitacijski privlak neke črne luknje je popolnoma na daleč enak kot je gravitacijski privlak zvezde ki ima enako maso
# če pa bi je kot astronomika prišla blizu črni luknji [gib]bi imela pa hude težave
# [gib]nečujna med njimi bi bila tako imenovana plimska sila
# to je tista sila s katero [dib]luna in Sonce povzročata plimo in osako na Zemlji
# [gib]in bom razložila na primeru sebe ki stojim tukaj na planetu Zemlja
# gravitacijski privlak Zemlje je tem manjši čim dlje od središča Zemlje sem
# [dib]ne moja stopala deluje Zemlja rit s večjo privlačno silo kot na moje glavo [dib]ki je silna dva metra dlje od središča Zemlje kot stopala
# razlika teh dveh sil je plimska sila in deluje tako da me poskuša raztegniti v navpični smeri
# svedra na primeru mene na Zemlji je ta sila tako majhna da je niti slučajno ne čutim
# [dib] da pa bi bila pod mojnimi nogami črna luknja in bi je padala vanjo bi ta sila postajala vedno večja in večja [dib] in bi me začela raztegovati v navpični smeri dokler ne bi
# raztegnila [dib]v en tak dolg tanek špaget
# [gib] [dib]in temu pojavu se čisto strokovno pravi špagetifikacija

```

Slika 3: Prepis pasaže predavanja o črnih luknjah (Gomboc 2016)¹⁷

4 Skupine ciljev k temi *Besedilne vrste oziroma besedilne skupine*

Besedila so različna, hkrati pa imajo skupne zunaj- in/ali znotrajbesedilne prvine, zato jih lahko glede na prevladujoče prvine povežujemo v množice oziroma skupine. Če so vsa besedila ena množica, so besedilne skupine njene podmnožice. Besedilna skupina je po minimalnem merilu opredelitive tista podmnožica oziroma

¹⁶ Iz izbranega odlomka je le na osnovi skladenjskih prvin težko določiti besedilni prototip. Upoštevati je treba, da avtorica primerja velikost črne luknje, če bi vanjo stisnili Sonce, s tisto, v katero bi stisnili Zemljo. To primerjanje označuje tudi raba veznikov in konektorjev, ki vzpostavljajo protivna, vzorčno-posledična razmerja in so značilni za razlaganje.

¹⁷ Besedilo o črnih luknjah s primerjavo delovanja plimske sile na človeka na Zemlji ali na človeka v bližini črne luknje pojasniti t. i. špagetifikacijo (raztezanje predmeta v navpični smeri zaradi delovanja plimske sile). Odlomek od bralca zahteva vizualizacijo prebranega, kar pomeni, da bi to besedilo bilo lažje razumljivo ob ponazoritvi ubesedenega z nejezikovnim kodom.

skupina, ki jo lahko opišemo na osnovi določene skupne značilnosti in ki se razlikuje od drugih podmnožic/skupin. Minimalno merilo je lahko že to, da se v skupino vključena besedila začenjajo na A. Toda to minimalno merilo za sistematično jezikoslovno skupinjenje besedil ne zadostuje. Posamezna besedilna skupina naj bi imela več pomembnih skupnih jezikovni in/ali nejezikovnih prvin; recimo opisi imajo skupne jezikovne prvine, npr. raba statičnih glagolov v sedanjiku (*je, ima, raste ...*), glagol *biti* je rabljen v vlogi vezi (*je črviv*), dodajalna razmerja med pozicijami so izražena z vezalnim priredjem ali prilastkovim odvisnikom (*visok je 12 cm, širok pa 24 cm; je ostanek blede vijoličaste ovojnice, ki je ščitila mlade lističe*), žanri, kot je osmrtnica, pa imajo poleg jezikovnih prvin skupne tudi nejezikovne, npr. objavljena je le na določenih mestih v točno določenem dnevnem časopisu ali na točno določenih spletnih straneh.

Znana poimenovanja za besedilne skupine so besedilna vrsta, žanr, besedilni tip, različica besedilne vrste, razred besedilnih vrst, superžanr, nadžanr, (besedilna) zvrst ipd. Besedilni tip je poimenovanje besedilne skupine, ki se oblikuje le glede na skupne jezikovne prvine, kot so 1) slog, 2) prenosnik, 3) vplivanjska besedilna vloga in 4) besedilni prototip. Pri tvorjenju besedila avtor upošteva pričakovani 1) slog in besedilo izbrane besedilne vrste oblikuje skladno z 2) značilnostmi prenosnika tako, da s svojo namero besedilu določi 3) vplivanjsko besedilno vlogo in temo predstavi glede na značilnosti 4) vsaj enega besedilnega prototipa. Besedilni tipi so zato viri za tvorjenje in interpretiranje besedilnih vrst oziroma žanrov v različnih komunikacijskih položajih različnih komunikacijskih področij.

V nasprotju z besedilnimi tipi, ki niso vezani na človekova nejezikovna dejanja, imajo besedila iste besedilne vrste skupne tudi nejezikovne prvine.¹⁸ Besedilne vrste ali žanri, npr. vremenska napoved, reklama, mali oglas, peticija, predvolilni govor, ambulantni karton, kriminalka, anekdota, filmski napovednik, kuharski recept, izvirni znanstveni članek, učbenik, seminarska naloga, vest, pridiga, molitev, maša, predstavljajo načine organiziranja vedenja in ravnanja članov neke skupnosti na določenem komunikacijskem področju in so od tega področja odvisne, kar pomeni, da so zanje značilne tiste norme (jezikovnih) dejanj in vrednotenj, ki jih je družba sprejela za konkretno komunikacijsko področje. Žanr je torej konfiguracija načina izražanja, tematskega in komunikacijskega področja ter avtorjevih odnosov do izražene in do naslovnika. Povedano drugače: vsaka besedilna vrsta zajema le določene vidike stvarnosti, pripadajo ji določena načela izbora, določene oblike videnja in razumevanja stvarnosti, določena stopnja širine prijema in globina pronicanja (Korošec 1998: 311).¹⁹ Tako so za določeno komunikacijsko

¹⁸ Na vprašanje, ali govorimo o čestitki ali zahvali, če besedilo, ubesedeno ob rojstnem dnevu 80-letne babice, vsebuje oba performativna glagola (*čestitati, zahvaliti se*), upoštevanje razlik med besedilnim tipom in besedilno vrsto da jasen odgovor: nejezikovne, kontekstne prvine kažejo, da gre za čestitko.

¹⁹ T. Korošec tu citira dr. M. Košir (1988). Navedeno z drugimi besedami in poglobljeno ubeseduje že povedano o tem, da so besedilne vrste vezane na komunikacijsko področje. To področje pa poleg nejezikovnih prvin določa tudi jezikovne prvine določene besedilne vrste in s tem omeji možne interpretacije konkretnega besedila.

področje, npr. izobraževanje, značilni le določeni kompleti besedilnih vrst, npr. *poročilo o vzgojno-izobraževalnem delu v razredu v šolskem letu, samoevalvacijsko poročilo študijskega programa v študijskem letu*.

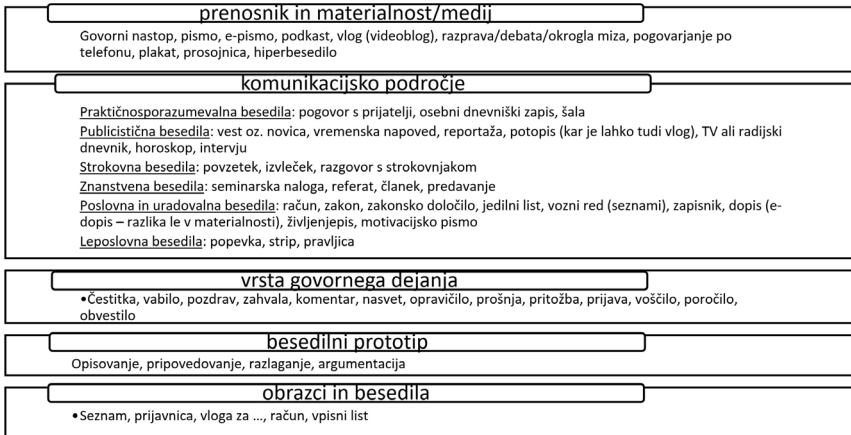
V izobraževalnem procesu so bile kot besedilne vrste obravnavane, npr. prošnja, pritožba, vabilo, čestitka, opravičilo, govorni nastop, in sicer neodvisno od komunikacijskega področja, upoštevalo se je le družbeno razmerje med udeleženci (uradno, neuradno) in število naslovnikov (javno, zasebno).²⁰ Poimenovanje besedilna vrsta, npr. prošnja, je temeljilo na stalnih besednih sredstvih za izražanje osnovnega namena, torej na vplivajski besedilni vlogi (*Ali mi lahko posodiš zapiske?, Prosim, pokliči(te) me kasneje., Lahko to vzamem?, Lahko prisedem?*) ali na ustaljenem prenosniku in mediju (pismo, e-pismo, letak). To pomeni, da so bili kot besedilne vrste pravzaprav obravnavani besedilni tipi.

Prvine neke besedilne skupine smo vajeni opisovati s pomočjo binarnega sistema (da, ne; da/ne) v smislu, ali je neka prvina za besedilo značilna ali ne. Za opisovanje prvin so rabljeni izrazi kot npr. govoren, spontan, enogovorni, dvogovorni, prostorski in/ali časovni stik. Za zdravniški recept bi tako rekli, da ni niti govoren niti spontan, med tvorcem in naslovnikom ni niti prostorske niti časovne hkratnosti, je enogovorno besedilo. Toda z navedenimi razločevalnimi značilnostmi, ki spominjajo na merila ločevanja besedil na javna/zasebna, uradna/neuradna, enogovorna/dvogovorna, zapisana/govorjena opisujemo večinoma zunajbesedilne prvine, zato tovrstni opisi besedilnih vrst predstavljajo le parcialno, nepopolno vertikalno in horizontalno delitev besedilnih vrst (Heinemann 2000a: 509–511).

Da bi se izognili težavam pri razlikovanju med besedilnimi tipi in besedilnimi vrstami, zlasti pa zato, ker je smiselno, da učeči se spoznavajo, presojujejo in delajo s tistimi skupinami besedil, s katerimi bodo kasneje v življenju najverjetneje imeli največ stika, predlagam, da se v izobraževalni sistem vpelje izraz besedilna skupina.²¹ Hkrati s tem se prilagodi tudi vertikalna in horizontalna delitev besedilnih skupin tako, da je ta delitev poenostavljena, a še vedno dovolj sistematična za obravnavo pri pouku (slika 4).

²⁰ Razmerje med (ne)javnostjo besedila in številom udeležencev bo pojasnjeno z naslednjim primerom. Sodelovanje velikega števila udeležencev v komunikacijskem stiku ne pomeni nujno, da je tak komunikacijski stik namenjen javnosti, npr. sodna obravnava je za javnost lahko odprta ali zaprta. Če je za javnost zaprta, v njej lahko sodeluje tudi več kot 10 oseb, a le tiste, ki so dobile vabilo na obravnavo ali je sodelovanje na obravnavi njihova službena obveznost. V takem primeru je število udeležencev nekega komunikacijskega stika omejeno, komunikacijski stik pa sicer poteka znotraj javne institucije, a ni namenjen širši javnosti. V tem primeru je komunikacija zasebna oziroma nejavna. Če pa je recimo sodna obravnava odprta za javnost, to pomeni, da komunikacija poteka znotraj javne institucije in da je v sodni dvorani v času poteka te sodne obravnave lahko navzoč kdorkoli. Število udeležencev je torej neomejeno, komunikacijski stik pa je javen.

²¹ Nov termin besedilna skupina je vpeljan zato, ker je le tako omogočeno jasno razlikovanje med besedilnimi vrstami, ki imajo skupne tako jezikovne kot nejezikovne prvine, in besedilni tipi, ki imajo skupne le jezikovne prvine. V trenutnih učnih načrtih se vprašanju meril razlikovanja med besedilnimi vrstami ne namenja pozornosti.

Slika 4: Predlog delitve besedilnih skupin za učne namene v OŠ in SŠ

Obseg, namen in vrsta prispevka ne omogočajo, da bi slika 4 ali dodatno besedilo prikazovala še VIO obravnavanja posamezne besedilne skupine. Njihovo obravnavanje pri pouku je odvisno od edukacijske, družbeno-kulturne tradicije in od pogo-
stosti, aktualnosti in živosti besedilne skupine, zato tu le izraz želje, da naj bo nabor
v učni proces vključenih obveznih ali izbirnih besedilnih skupin sprejet premišljeno.

5 Sklep

Za razvijanje sporazumevalne zmožnosti in pridobivanje znanja o jeziku ni po-
membno le, da je jezikovni sistem obravnavan skupaj z besedilom, pomembno
je, da izhodiščno besedilo izkazuje jezikovnosistemske prvine, ki so ključne za to
besedilo kot tipičnega predstavnika določene besedilne skupine. To hkrati pomeni,
da naj bo učiteljevi presoji prepuščena možnost, da vaje in naloge za utrjevanje
(dril) slovničnih in pravopisnih pravil pripravi neodvisno od besedila, saj ni nujno,
da je na voljo ustrezno besedilo, s katerim bi lahko želeno ciljno utrjeval.

Viri

Backman, Fredrik, 2015. *Mož z imenom Ove*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Gomboc, Andreja, 2016: Črne luknje. TEDx Ljubljana. <https://www.youtube.com/watch?v=keXgxeYwE3k>, <https://slo-na-dlani.si/berta>. (Dostop 18. 12. 2023.)

Horoskop. *Revija Študent* 21/3 (2018). 40–41. <https://slo-na-dlani.si/berta>; <https://www.student.si/>. (Dostop 18. 12. 2023.)

Kako na telefonu izklopim nakupe v aplikacijah. *Safe.si*. <https://safe.si/napotek/kako-na-telefonu-izklopim-nakupe-aplikacijah>; <https://slo-na-dlani.si/berta>. (Dostop 8. 3. 2024.)

Zasebnost na družabnih omrežjih. *Safe.si*. <https://safe.si/napotek/zasebnost-na-druzabnih-omrezjih>; <https://slo-na-dlani.si/berta>. (Dostop 8. 3. 2024.)

Znak pogoj PCT. *Nalepke.net*. <https://www.nalepke.net>. (Dostop 31. 7. 2024.)

Literatura

Gansel, Christina in Jürgens, Frank, 2007: *Textlinguistik und Textgrammatik: Eine Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Haramija, Dragica in Batič, Janja 2020: 3. gradnik: razumevanje koncepta bralnega gradiva. Haramija, Dragica (ur.): *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča*. Maribor: Univerzitetna založba UM: Pedagoška fakulteta; Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 81–106.

Heinemann, Wolfgang, 2000a: Textsorte – Textmuster – Texttyp. Brinker, Klaus, Antos, Gerd, Heinemann, Wolfgang in Sager, Sven F. (ur.): *Text- und Gesprächslinguistik: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 507–523.

Heinemann, Wolfgang, 2000b: Vertextungsmuster Deskription. Brinker, Klaus, Antos, Gerd, Heinemann, Wolfgang in Sager, Sven F. (ur.): *Text- und Gesprächslinguistik: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 356–369.

Jesenšek, Vida, 2000: Frazeologija in horoskop pri pouku nemškega jezika. *Vestnik* 34/1–2. 35–42.

Korošec, Tomo in Dular, Janez, ²1991: *Slovenski jezik 4*. Maribor: Obzorja.

Korošec, Tomo in Dular, Janez, ³1990: *Slovenski jezik 3*. Maribor: Obzorja.

Korošec, Tomo, 1998: *Stilistika slovenskega poročevalstva*. Ljubljana: Kmečki glas.

Köster, Lutz, 1998: Phraseolexeme in Horoskopen. Funktionale Analyse und didaktische Potenz dieser Textsorte für die Vermittlung von Deutsch als Fremdsprache. Wierer, Jan (ur.): *Phraseologismen in Text und Kontext*. Bielefeld: Aisthesis Verlag. 97–120.

Košir, Manca, 1988: *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: DZS.

Leeuwen, Theo van in Kress, Gunther, 1995: Critical Layout Analysis. *Internationale Schulbuchforschung* 17/1. 25–43. <https://www.jstor.org/stable/43056999>. (Dostop 5. 5. 2022.)

Mikolič, Vesna, 2020: *Izrazi moči slovenskega jezika*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Annales ZRS.

Roje, Jasna in Slivar, Branko (ur.), 2022: *Izhodišča za prenovo učnih načrtov v osnovni šoli in gimnaziji*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. www.zrss.si/pdf/izhodišca_na_prenovo_UN.pdf. (Dostop 15. 5. 2024.)

Starc, Sonja, 2015: Jezik ustvarjamo in se ga učimo iz besedila – neumetnostnega in umetnostnega. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 151–159. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-B8K6ELCK>. (Dostop 15. 5. 2024.)

Starc, Sonja, 2023: Primer obravnave večkodnih besedil v šoli s pomočjo vizualne slovnice. Jožef Beg, Jožica, Hočevar, Mia in Kočnik, Neža (ur.): *Naslavljanje raznolikosti v jeziku*

in književnosti. Slovenski slavistični kongres. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 255–267.

Ulčnik, Natalija, 2020: Antonimna razmerja v frazeologiji. *Slavistična revija* 68/2. 283–297. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-YWW6AP16>. (Dostop 15. 5. 2024.)

Žele, Andreja in Krajnc Ivič, Mira, 2020: *Sodobna slovenska skladnja: diskurzni in slovnični vidik*. Maribor: Univerzitetna založba.